

УДК [664.7 : 338.439.02] (477)

РОЛЬ ЗЕРНОВОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

Басюркіна Н.Й., канд.екон.наук, доц.

Одеська національна академія харчових технологій, м. Одеса

В роботі розкрито вплив ефективної діяльності зернового господарства України на забезпечення продовольчої безпеки, висвітлено причини продовольчої кризи

In article influence of effective activity of corn economy of Ukraine is exposed on providing of food safety, reasons of food crisis are reflected

Ключові слова: продовольча безпека, зернове господарство, продовольче забезпечення, агропромисловий комплекс

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями

Останнє десятиріччя характеризується загостренням проблеми забезпечення продовольчої безпеки України, виникненням загрози продовольчої кризи, і, як наслідок, загрозою економічній безпеці країни і здоров'ю майбутніх поколінь.

Особливу і цілком обґрунтовану тривогу викликає стан зернового господарства України, яке традиційно є основою продовольчого забезпечення країни і визначає її продовольчу безпеку. Саме на прикладі зернового господарства можна достатньо чітко бачити, як безсистемний і поспішний перехід на ринкові відносини, суттєво підірвав не тільки продуктивні сили цієї галузі, але і продовольчу безпеку країни.

Україна має в своєму розпорядженні великий потенціал з вирощування і переробки зерна, в недалекому минулому виробництво зерна на душу населення було на рівні середньосвітового, але в порівняно короткий період ринкових перетворень 90-х років виробництво зерна катастрофічно впало. Досить відзначити, що в 1998 р. площа зернових культур відповідала рівню військових років і була менше, ніж коли-небудь за період починаючи з 1913 р. Така ситуація з виробництвом зерна з'явилася наслідком багатьох причин, які давно накопичилися в зерновому господарстві країни, але найгостріше виявилися у зв'язку з поспішним і непередбаченим проведенням його реформування, стихійністю розвитку зернового ринку, ігноруванням тієї особливої ролі зерна, яка об'єктивно йому належить в забезпеченні підвищення життєвого рівня населення і продовольчої безпеки країни. Саме цим можна пояснити спад у виробництві зерна, економічний і соціальний збиток від провального стану зернового господарства, який з урахуванням мультиплікативної дії перевищує негативні наслідки від падіння виробництва в інших галузях сільськогосподарства країни.

Зернове господарство стимулює або стримує розвиток багатьох інших зв'язаних з ним галузей економіки, продуктових і сировинних ринків. Рівень його розвитку характеризує надійність хлібофуражного постачання, економічну і соціально-політичну стабільність в країні, її продовольчу безпеку, є своєрідним індикатором економічного благополуччя держави. По рівню абсолютного і душевого виробництва, розмірам перехідних запасів, наявності резервних фондів, стану ринку зерна характеризують не тільки ефективність функціонування агропромислового комплексу і його окремих галузей, але і рівень життя населення, економічну і геополітичну могутність самої держави. В зв'язку з цим, роль зернового господарства в економіці країни необхідно розглядати і оцінювати, виходячи з його багатоцільового призначення в економічній, соціально-політичній, екологічній і міжнародній сферах. Тому ефективність функціонування зернового господарства — це не тільки суцільно галузева, але і складна макроекономічна проблема, оскільки його динамічний розвиток визначається макроекономічними, інституційними і структурними перебудовами, що відбуваються в економіці взагалі і в агропромисловому комплексі зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми

Питаннями вирішення продовольчої безпеки, а також регіональної політики і ефективності продовольчого сектору займалась потужна когорта вчених-аграрників, які внесли посильний вклад у розробку теоретико-методичних основ та прикладних аспектів цієї проблеми, серед яких можна виділити П.П. Борщевського, О.Д. Гудзинського, О.І. Гойчук, Б.М. Данилишина, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, Р.А. Івануха, А.С. Лисецького, І.І. Лукінова, М.М. Паламарчука, Б.І. Пасхавера, М.Д. Пістуня, Д.К. Прейгера, П.Т. Саблука, М.Й. Хорунжого, В.І. Власова, О.М. Шпичака, Л.Г. Чернюк, М.Г. Чумаченко, В.В. Юрчишина та інших. Серед зарубіжних науковців слід відзначити А. Алтухова,

В. Агаєва, Л. Абалкіна, І. Богданова, А. Богомолова, А. Жученко, З. Іл'їну, Е. Крилатих, Б. Кумахова, І. Ушачева та інших. Проте дослідження проблем продовольчої безпеки, з позицій регіонального аспекту, в контексті виведення даної проблеми на рівень світових стандартів, зокрема, в нових економічних умовах, не можна назвати вичерпаними. Також недостатньо повно висвітлено роль зернового та інших окремих господарств у забезпеченні продовольчої безпеки і стійкого постачання продовольства. Вищезначене визначило коло розглянутих в роботі питань.

Проблеми продовольчої безпеки потрапили в поле зору представників вітчизняної економічної науки порівняно недавно. Чинником виникнення та постійного посилення уваги до цих проблем є трансформаційна криза української економіки, яка охопила всі сфери і стала суттєвою перешкодою на шляху забезпечення сталого розвитку економіки і суспільства. Тому питання встановлення рівня продовольчої безпеки територій, з метою забезпечення розвитку і передбачуваного регулювання економіки агропромислового комплексу, може розглядатися як один із найважливіших національних пріоритетів, який вимагає посиленої уваги науковців, систематизації цього поняття як наукової категорії.

Фундаментальні праці вчених цього напрямку В.І. Бойко, В.М. Геєця, С.І. Дем'яненка, М.Ф. Кропивка, М.В. Кузубова, В.Я. Месель-Веселяка, Г.М. Підлісецького, П.Т. Саблука та інших, визначили основні шляхи оцінки і методологію обліку впливу різних чинників, які формують продовольчу безпеку території, на розвиток сільського господарства, але питання управління розвитком сільського господарства та економіки АПК за прогнозованими рівнями продовольчої безпеки території ще повністю не розкриті.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Метою даної роботи є розкриття ролі зернового господарства України у вирішенні проблеми забезпечення продовольчої безпеки і висвітлення причин продовольчої кризи.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

На глобальному рівні для оцінки рівня продовольчої безпеки використовується спеціальна методична база, яка спирається на сім основних показників. Найбільш відомий з них показник, який характеризує відношення світових запасів зерна до його загальносвітового споживання. Безпечним вважається рівень перехідних запасів, відповідних 60 дням світового споживання зерна, або приблизно 17 % від всього обсягу його споживання за рік. Решта показників характеризує стан із зерном для основних країн-експортерів і країн-імпортерів. Стосовно країн-експортерів продовольства оцінюються відношеннями пропозиції зерна п'яти головних його світових експортерів (Аргентина, Австралія, ЄС, Канада, США) до необхідної кількості, а також частка перехідних запасів до загального споживання в цих країнах – загального і диференційованого по видах: пшениця, кормове зерно, рис (В'єтнам, Китай, Пакистан, США, Таїланд). Стосовно країн-імпортерів продовольства визначаються зміни у виробництві зерна: в Індії, Китаї і СНД, в країнах-імпортерах зерна, які розвиваються, а також в країнах-імпортерах зерна, які розвиваються, за винятком Китаю і Індії. Останнім показником ФАО для оцінки глобальної продовольчої безпеки є середньорічні експортні ціни, які відстежуються по пшениці, кукурудзі і рису.

Показник запасів зерна, рівний обсягу його двомісячної потреби, використовується як критична межа втрати продовольчої безпеки і є оцінкою для окремої країни. Крім цього показника, в світовій практиці застосовується і інша критична межа — «критерій імпоротної небезпеки», рівний 0,3. Він означає критичну частку імпортного продовольства на внутрішньому ринку.

Крім показників критичної межі продовольчої безпеки країни її рівень може характеризуватися іншими взаємозв'язаними показниками. До їх числа можна віднести: самозабезпечення країни продовольством, незалежність продовольчого постачання країни і ресурсного забезпечення агропромислового комплексу від імпортних постачань; розміри стратегічних і оперативних продовольчих запасів відповідно до нормативних потреб; рівень виробництва продуктів харчування, особливо базових їх видів, з розрахунку на душу населення; рівень споживання найбільш життєво важливих продуктів харчування; рівень фізичної і економічної доступності продовольства для різних категорій населення; стабільність і доступність цін на основні види продовольства; якість і екологічність продуктів харчування.

Використання вищезазначених показників для оцінки рівня продовольчої безпеки України дозволяє внести до них окремі уточнення. Це стосується необхідної наявності двомісячного запасу перехідних залишків зерна як показника критичної межі продовольчої безпеки країни. Встановлюючи такий норматив, ФАО виходило з високого рівня розвитку транспортної інфраструктури світового продовольчого ринку, можливості швидкої доставки продовольства в бідні країни. Враховуючи відсутність в повному обсязі таких можливостей в Україні, нерозвиненість ринкової і особливо транспортної інфраструктури, рівень запасів зерна в країні повинен бути вище в 1,2—1,3 рази при 75 % рівні надійності.

Основні причини продовольчої кризи в світі зведені до наступного [1, с.145]:

— відносно швидкий економічний ріст і приріст населення в країнах, які розвиваються;

- поглиблення кризової ситуації із забезпеченням населення продовольством;
- розповсюдження природних катаклізмів, погіршення стану природного середовища;
- прискорення розвитку виробництва і використання біопалива в країнах-експортерах;
- знецінення американського долару поряд зі зниженими короткостроковими банківськими ставками і підвищеними кредитними ризиками, нестабільністю фондових ринків;
- скорочення рівня світових запасів продовольства, і в першу чергу, запасів зерна;
- низька ефективність міжнародної продовольчої допомоги бідним країнам і верствам населення через обмеженість фінансових коштів ФАО, яких не вистачає на створення необхідних запасів продовольства, в першу чергу зерна;
- перехід багатьох економічно розвинутих країн на виробництво екологічно чистої продукції, що призводить до скорочення загальносвітового обсягу сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства та їх подорожчання, оскільки екологічно чисті продукти на 10 — 40 % дорожче звичайних;
- постійне підвищення цін на енергоресурси може призвести до ліквідації неконкурентоздатних сільськогосподарських підприємств і зменшенню товарних ресурсів сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, перш за все в країнах, які розвиваються, де населення витрачає на їжу більш половини доходів;
- обмеження на торгівлю продовольчими товарами на світовому агропродовольчому ринку, розповсюджені воєнні конфлікти, нестабільність внутрішньополітичної ситуації в деяких країнах.

Зернове господарство — це багатоцільовий сектор економіки, який об'єднує ряд функцій життєзабезпечення, і одночасно базова галузь АПК, яка історично утворює основу стійкого функціонування всього національного агропродовольчого комплексу. Оскільки майже 40 % агропромислового виробництва прямо або непрямо зв'язано з використанням зернових ресурсів, то динамічний розвиток зернового господарства безпосередньо впливає на подолання загальної системної кризи в агропромисловому комплексі і суттєве поліпшення продовольчого забезпечення країни за рахунок мобілізації потенціалу вітчизняного виробництва.

Не дивлячись на переважання звуженого типу відтворення, яке склалось за роки ринкових перетворень, зернове господарство зберегло різноманітні зв'язки з галузями національної економіки. Одне робоче місце при виробництві зерна створює основу для діяльності 7—10 чоловік в інших галузях економіки. Мультиплікативний ефект від розвитку зернового господарства, навіть мінімально оцінений на рівні 3—4, перевищує в 1,5—2 рази величину сільського господарства, що мультиплікує, в розвитку української економіки, дає можливість одночасно вирішувати безліч різних загальноекономічних, міжгалузевих, організаційних, наукових, техніко-технологічних, інноваційних, галузевих, екологічних і соціальних питань [2, с. 147]. От чому в сучасних нестабільних економічних умовах зернове господарство може стати ключовою ланкою в механізмі виведення всього АПК із затьяжної кризи на основі використання системи взаємопов'язаних і скоординованих стратегічних і тактичних заходів. Це важливо зробити тому, що завдання стійкого забезпечення країни зерном переростає в складні міжгалузеві проблеми, рішення яких з позиції тільки розвитку одного зернового господарства явно недостатньо.

Раціональне поєднання зернового господарства з іншими галузями агропромислового комплексу створює відносно сприятливі умови для ефективного використання їх виробничих ресурсів і нарощування сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства. Навіть не дивлячись на те, що поки існує тенденція скорочення вирощування зерна, під ним зайнято майже 40 % площі ріллі і понад половина посівів сільськогосподарських культур. Частка зерна стійко складає близько 30 % вартості валової і понад половини товарної продукції рослинництва, а також майже одну третину всіх кормів для тваринництва. На зернове господарство доводиться майже одна п'ята всіх витрат сільськогосподарського виробництва, але понад 60—90 % його прибутку [3]. Стабільне виробництво зерна служить важливою складовою частиною формування прибуткової частини бюджету від надходження податків від його переробки і реалізації, використання як сировина в харчовій і переробній промисловості, розвитку експорту.

Місце і роль зернового господарства в економіці АПК і країни в цілому визначаються також значущістю споживної вартості продуктів харчування із зерна. Особливо важлива оцінка зернового виробництва з погляду його соціальної важливості для країни, надійного забезпечення її населення хлібом і хлібобулочними виробами, їх специфічною роллю як нічим не замінимих, достатніх, економічно і фізично доступних і життєво необхідних продуктів харчування стійкого повсякденного попиту, а також продовольством, проведеним з використанням зерна і продуктів його переробки, які за своєю природою складають основу життєдіяльності кожної людини, першою умовою життя безпосередніх виробників зерна і виробництва взагалі. Порівняно висока енергетична, білкова, мінеральна і вітамінна цінність зерна і продуктів його переробки дозволяє людині, постійно вживаючи їх, задовольняти не тільки значну частину своїх фізіологічних потреб, але і робити це при мінімальних грошових витратах, які складають 14,4—18,5 % від загальних витрат домашніх господарств на продовольство.

У раціон харчування українців традиційно завжди входили зернові злаки, що дають практично все необхідні елементи для підтримки нормальної повсякденної життєдіяльності організму людини. Досить відзначити, що останніми роками за рахунок споживання хлібопродуктів задовольняється 40—42 % денній потребі людини в їжі, від 40 до 50 % в білку і вуглеводах. З урахуванням витрат зерна на виробництво продуктів тваринництва його питома вага в енергетичному змісті харчового раціону населення країни складає не менше 50—60 %. Крім того, 2—3 % обсягу внутрішнього споживання зерна переробляється в харчоконцентратній, кондитерській, крохмалопаточній, спиртовій промисловості і пивоварінні. Оскільки розвиток зернового виробництва економічно стимулює діяльність і багатьох інших галузей економіки, то в забезпеченні продовольчої безпеки країни зерно і продукти його переробки мають особливу важливість як відносно дешеве продовольство повсякденного і одночасно стратегічного значення, будучи одним з основних чинників стійкого функціонування і динамічного зростання її економіки. Тому без неухильного нарощування виробництва дефіцитних видів зерна, збереження вищого урожаю, раціонального використання зернових ресурсів на насіння і особливо на кормові цілі важко розраховувати на надійне забезпечення населення продовольством і підняти престиж України в світі.

Пріоритетне значення зерна в продовольчому забезпеченні визначається також технологічною можливістю створення його резервних фондів для гарантованого хлібофуражного постачання країни, оперативного регулювання цін на внутрішньому зерновому ринку. В період соціально-економічних потрясінь, нестійкості функціонування економіки зерно стабільно є високоліквідним товаром, свого роду твердою «валютою», а також порівняно поширеним бартерним товаром.

Ціни на зерно значною мірою змінюють і визначають рівень цін на продукцію зв'язаних із зерновим господарством галузей вітчизняного АПК. Більш того, на цінові сигнали зернового ринку досить чуйно реагують не тільки інші продуктові ринки, але навіть сировинні і промислові ринки країни. Запобігання швидким змінам цін — найважливіше завдання соціально-економічної політики української держави.

Порівняно низькі показники трудомісткості, енергоємності, фондомісткості і матеріаломісткості у поєднанні з більшою сприйнятливістю до досягнень науково-технічного прогресу і передової практики, а також інвестиційною привабливістю дають можливість підвищувати ефективність виробництва зерна навіть в регіонах і господарствах з відносно невисоким біокліматичним потенціалом і незначним рівнем забезпеченості виробничими ресурсами.

Унікальність економічної ситуації, що склалася, полягає в тому, що першочергове рішення численних проблем розвитку безпосередньо самого зернового господарства створюватиме необхідні умови для динамічного зростання не тільки сільського господарства і АПК, але і економіки в цілому.

Зернове господарство — це одна з небагатьох галузей сільськогосподарського виробництва з швидкою окупністю витрат, що підтверджується багаторічною практикою ведення зернового господарства в сільськогосподарських підприємствах. Саме у більшості цих виробничих господарств практично будь-яке нововведення в зерновому виробництві відповідає технічній і технологічній здійсненності, організаційній виправданості, економічній допустимості, екологічній доцільності і постійному відтворенню ґрунтової родючості.

Зернове господарство є також однією з небагатьох галузей сільського господарства, в якій підвищення ефективності виробництва зерна частково можливо безпосередньо в рамках розвитку самої зернової галузі за рахунок поліпшення адаптивного розміщення посівів зернових культур та їх раціонального видового і сортового поєднання, поглиблення спеціалізації і посилення концентрації виробництва зерна в регіонах і господарствах, які мають в своєму розпорядженні сприятливіші природні і економічні умови для обробки зернових культур, залишаючись важливим чинником ефективного функціонування зернового господарства при його низькій державній підтримці.

Посіви зернових культур при дотриманні сівозмін сприяють збереженню родючості ґрунтів і частковому відтворенню цього найважливішого і нічим не замінимого виробничого ресурсу в зерновому господарстві. Особливо велике в цьому відношенні значення зернобобових культур, які в умовах багаторічної хронічної нестачі і високої вартості внесення органічних і мінеральних добрив можуть суттєво заповнити не тільки їх значний дефіцит в ґрунті і поліпшити її структуру, але і здешевити виробництво рослинницької і тваринницької продукції взагалі і зерна зокрема. До того ж добра транспортабельність зерна і здатність до тривалого зберігання з відносно низькими кількісними і якісними витратами є основою для створення різного роду його запасів і резервів, які забезпечують надійне хлібофуражне постачання, стабільність і вирівнювання цін на зерно по регіонах країни, її продовольчу безпеку.

На відміну від багатьох видів вітчизняної сільськогосподарської продукції зерно, в основному пшениці, ячменю і іржі, конкурентно на зовнішньому зерновому ринку. У сучасній світовій економіці експорт зерна порівняно з першою половиною минулого століття розглядається не як характеристика відсталості і аграрної спеціалізації країни, а як показник її економічної потужності, реальної можливості і здатності не тільки забезпечити гідний рівень харчування власного населення і національну продовольчу

безпеку, але і стабільно поставляти значні обсяги продовольства на зовнішній ринок, використовуючи їх як своєрідний, але достатньо могутній економічний і політичний важіль тиску на інші країни з метою зміцнення і розширення своїх геополітичних інтересів. Ринок зерна є одночасно особливою сферою стратегічних інтересів і держав, і крупних транснаціональних і національних корпорацій. Це підтверджується багаторічною практикою США, держав Європейського союзу, Канади, Австралії, що традиційно є найбільшими світовими експортерами зерна і зерноємної продукції тваринницьких галузей — м'яса птиці і свинини. 75 % світової торгівлі зерном контролюють 5 транснаціональних корпорацій [2, с.154].

Розвивати експорт українського зерна слід без втрати обмеження його внутрішнього споживання, в першу чергу, на кормові цілі, забезпечення продовольчої безпеки країни та її національних інтересів. На відміну від газу і нафти зерно — постійно заповнюваний експортний ресурс і високоліквідний товар, який забезпечує значну притоку валюти в країну. Доцільно використання сприятливих чинників розвитку українського зернового експорту в сукупності з певною організаційною роботою держави навіть при невисокому рівні економічної підтримки з її боку.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку

Стан зернового ринку є важливим показником якості економічних реформ, що проводяться в країні, реалізації агропродовольчої політики. Він включає практично всі елементи ринкових відносин. Розвиток зернового ринку зачіпає не тільки широкий спектр питань, що стосуються функціонування безпосередньо самого зернового господарства, але і всього агропродовольчого комплексу країни. З урахуванням масштабів і повноти елементів економічних відносин зерновий ринок може служити як своєрідна модель розвитку для інших ринків сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства. Разом з тим, зернове господарство вимагає пріоритетної уваги до свого розвитку з боку держави. В зв'язку з цим активнішою повинна бути державна політика регулювання через взаємопов'язану і скоординовану систему економічних, організаційних, інноваційних, правових і інших видів діяльності, створення ефективних і прозорих інструментів регулювання зернового ринку на державному і регіональних рівнях.

У сучасних умовах динамічний і ефективний розвиток зернового господарства і ринку зерна є не тільки економічною передумовою рішення більшості накопичених за період ринкових перетворень фінансових, виробничих і інших проблем, але і способом системного узгодження цільових установок в масштабах всієї економіки на суттєве збільшення і стійкий ріст валового внутрішнього продукту. Зернове господарство не є замкнутою самодостатньою системою, а розвивається за законами динамічно змінної ринкової економіки. Численні фінансові потоки, масштаби чинників виробництва і обсяг зернообігу настільки великі і розгалужені, що раціонально збудована національна зернова політика здатна перетворити країну на потужну європейську зернову державу. Інакше її зернове господарство може стати звичайною, другорядною галуззю АПК, навіть нездібною повною мірою задовольнити першочергові внутрішні потреби держави. Без поступового відновлення місця зернового господарства в міжгалузевих економічних відносинах, відповідно його ролі в економіці і забезпеченні продовольчої безпеки країни, важко розраховувати на стійкий і динамічний розвиток зернового господарства, своєчасне виконання ним в повному обсязі всіх своїх численних народногосподарських функцій.

Величезний потенціал зернового господарства країни слід розглядати і оцінювати як народне надбання, постійне величезне джерело національного багатства, при раціональному використанні якого можуть бути вирішені практично всі численні питання надійного забезпечення населення продовольством, стійко розвивати експорт зерна, реально перетворивши його на сильний важіль ефективного функціонування безпосередньо самої зернової галузі, яка мультиплікативно зробить значний позитивний вплив на всю економіку України, її економічний і геополітичний стан в світі. Крім того, маючи в своєму розпорядженні чорноземні ґрунти і ресурси зернових колосових культур, розвиваючи зернове господарство на основі ефективних ресурсозберігаючих технологій, вона може повністю забезпечити продовольством не тільки своє населення, але і зробити гідний внесок до вирішення світової продовольчої проблеми.

Література

1. Алтухов А.І. Мировой продовольственный кризис: причины возникновения и проблемы преодоления. — Економіка АПК, 2010 р. — №6. — С. 145—154.
2. Алтухов А.І. Национальная продовольственная безопасность: проблемы и пути их решения.
3. Сільське господарство України. Статистичний збірник. — К.: «Інформаційне аналітичне агентство», 2009. — 370 с.